

О'ZBEK ADABIY TILINING ME'YORLARI

Po'lotova Mashxura

Buxoro davlat pedagogika instituti Tillar fakulteti xorijiy til va adabiyoti ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: O'zbek adabiy tili me'yorlari tilning barqarorligini va rivojlanishini ta'minlovchi muhim omildir. Ushbu tezisda o'zbek adabiy tili me'yorlarining ahamiyatini chuqurroq tahlil qilib, uning tilning birligini, aniqligini, tushunarligini, rivojlanishini va boshqa tillardan, xususan ingliz tilidan qanday farq qilishini tahlil qilib, solishtirish orqali ko'rib chiqamiz.

• **Kalit so'zlar:** Adabiy me'yorlar, tilning barqarorligi, alifbo, rivojlanish, yangi so'zlar, urg'u.

• **Kirish:** Adabiy me'yorlar tilning grammatik tuzilishi, so'zlarning ma'nolari va ishlatilish qoidalari, imlo va talaffuz qoidalarini o'z ichiga oladi. Ular o'zbek tilini nafaqat yozma nutqda, balki og'zaki nutqda ham to'g'ri ishlatishga yordam beradi, turli xil ijtimoiy guruhlar o'rtasida muloqotni osonlashtiradi.

Nutq madaniyatiga erishishning asosiy omili tilni, ayniqsa adabiy til me'yorlarini egallash, ulardan unumli va o'rinli foydalanishdir. Hozirgi adabiy til me'yorlariga rioya qilib tuzilgan nutq aniq, to'g'ri va ta'sirchan holda tinglovchiga yetib boradi.

Til unsurlarining xalq o'rtasida ko'pchilikka ma'qul bo'lgan variantini tanlash adabiy til me'yori hisoblanadi.

O'zbek adabiy tili va ingliz tiling me'yorlari:

Grafik(yozuv) me'yorlari.

Hozirgi yozuvimiz lotin alifbosiga asoslangan bo'lib, **29** ta harf va **3** ta harf birikmasidan iborat.

Ingliz tilida esa **26** harfdan iborat alifbo mavjud. Ushbu harflar kichi(minus)va katta(mayus) shaklida yozilishi mumkin.

Leksik-semantik me'yor(so'z qo'llash)lar

So'z variantlaridan hamma uchun tushunarli bo'lgan ko'rinishini tanlab olish hozirgi o'zbek tilining lug'aviy me'yori hisoblanadi.

Imlo, talaffuz, tarjima lug'atlarida lug'aviy me'yor o'z aksini topadi.

So'zning ma'nosini bilmay ishlatish, shevaga xos so'zlarni qo'llash, paronimlarning ma'nosini tushunmasdan ishlatish boshqa tillardan to'g'ridan-to'g'ri kalka-tarjima qilish me'yor hisoblanmaydi.

Ingliz tilidagi ko'plab so'zlar o'zbek tilidagi kabi bir emas, bir nechta ma'nolarni anglatib keladi. Misol uchun,

Ma'no kengayishi: "**drink**" (ichimlik) so'zining ma'nosi kengayib, har qanday suyuq narsani anglatadigan

Ma'no ko'chishi: "**crane**" (turna) so'zining ma'nosi ko'chib, og'ir yuk ko'tarish mashinasi ma'nosida ham qo'llanadigan bo'ldi.

Ma'no yomonlashishi: "**villain**" (yovuz, razil) so'zi avval faqat "dehqon" ma'nosini anglatgan, keyinchalik esa salbiy ma'no kasb etgan.

Ma'no yaxshilanishi: "**nice**" (yoqimli) so'zi avval "nodon" ma'nosini ifodalagan, hozir esa ijobiy ma'noga ega.

O'zbek tilida esa masalan, **kul** so'zi ham ma'no kengayishi oqibatida **Kulmoq(tirjaymoq)** va **kul(biror predmedning yonishidan hosil bo'lgan mineral qoldiq)** kabilarni anglatadi.

Talaffuz me`yorlari(orfoepik)

Til birliklarining og'zaki nutq jarayonida adabiy til me`yorlariga muvofiq kelishi. Ruscha so`zlarni yozma shakliga taqlid qilib aytish-(Moskva to`g`ri aytilishi Maskva) so`zlarni o`zbekcha aksent bilan talaffuz etish (Angiliya) shevaga xos talaffuz (yo`l-jo`l) talaffuz me`yorlarini egallashda orfoepik lug`atlarning ahamiyati katta.

Ammo ingliz tilida so'zlarning yozilishi va o'qilishi bir-biridan keskin farq qiladi. Misol uchun, **book**(qo'sh unli ishtirok etgan so'z) **bu:k** tarzda o'qiladi. Yoki **water**(suv) talaffuzda **r** harfi tushib qolishi kuzatiladi va **wote:** deb aytiladi. O'zbek tilidagi so'zlar esa lotin alifbosiga asoslangan holda qanday yozilsa, masalan hayot, shundayligicha o'qiladi. Lekin ba'zi hollarda, ayniqsa, qo'shimcha qo'shilganda so'zga tovush tushishi, tovush ortishi yoxud tovush almashini bo'ladi. Misol tariqasida, **tilak** so'ziga im egalik qo'shimchasi qo'shilsa, **tilakim** emas, balki **tilagim** tarzda tovush almashiga uchrab, shunday yoziladi va o'qiladi.

Aksentologik(urg'uning qo'llanilishi)me`yor.

Bunda so`z va gaplarda urg'uni to`g`ri qo'llash me`yori tushuniladi. Urg'uni to`g`ri ishlatmaslik so`z ma`nosiga ta`sir qiladi.

Ingliz tilida urg'u so'zning ma'nosini o'zgartirishi mumkin va har bir so'zda urg'u qoida qoidalari mavjud. Quyida ingliz tilida urg'u foydalanish qoidalari keltirilgan:

1. Bir bo`g`inli so`zlarda urg`u:

Bir bo`g`inli so`zlar (masalan, "cat", "dog", "run") odatda har doim urg`u bilan talaffuz qilinadi.

2. Ko`p bo`g`inli so`zlarda urg`u joylashuvi:

- Ko`p bo`g`inli so`zlarda urg`u qayerda joylashishini bilish muhim. Odatda, urg`u so`zning birinchi bo`g`inida, ikkinchi bo`g`inida yoki oxirida bo'lishi mumkin.

3. So`z toifasiga qarab urg`u:

- Sifatlar ko`pincha birinchi bo`g`inda urg`u olib keladi (masalan, "happy", "pretty").

- Fe'llar ko`pincha ikkinchi bo`g`inida urg`u oladi (masalan, "to deCIDE" va "to preDICT").

- Otlar ko'pincha birinchi yoki ikkinchi bo'g'inida urg'uni olishi mumkin (masalan, "CONtract" - qonuniy qog'oz, "conTRACT" - amalga oshiriladigan harakat).

4. Ovoz uslubi va urg'u:

- Ingliz tilida so'zlar ko'pincha urg'u orqali farqlanadi. Masalan, "import" so'zi "IMport" (n) va "imPORT" (v) dan iborat.

O'zbek tilida so'zlarda urg'uning ishlatilishi esa quyidagicha,

O'zbek tilida urg'u so'zlarning ma'nosini va talaffuzini aniqlashda asosiy o'rin tutadi. Urg'u, so'zning har xil bo'g'inlarida joylashishi mumkin va bu ma'noga ta'sir qiladi. Quyida so'zlarda urg'uning ishlatilishi bilan bog'liq asosiy jihatlar keltirilgan:

1. Bir bo'g'inli so'zlar:

- Bir bo'g'inli so'zlarda (masalan: "yil", "suv") urg'u doimo o'sha bo'g'inda joylashadi.

2. Ko'p bo'g'inli so'zlarda urg'uning joylashishi:

- O'zbek tilida ko'p bo'g'inli so'zlarga urg'u ko'pincha birinchi yoki ikkinchi bo'g'inlarda joylashadi.

- Masalan:

- "o'qituvchi" (birinchi bo'g'in)

- "kitobxon" (talaffuzda urg'u ikkinchi bo'g'in)

3. Urg'u va ma'no:

- Urg'u so'zning ma'nosini o'zgartirishi mumkin. Masalan:

- "yig'ilish" (majlis) va "yig'ilish" (g'alaba qiluvchi) farqli ma'noni anglatishi mumkin.

4. O'zbek tilida sodir bo'ladigan urg'u o'zgarishlari:

- Ba'zida so'zning shakli yoki qo'shimchalari urg'u joylashuviga ta'sir qiladi. Misol uchun, "chal" (o'ynash) va "chalmoq" (o'ynatmoq) so'zlaridagi urg'u joylashuvi farqlidir.

Punktuatsion me'yorlar.

Ingliz tilida punktuatsiya, ya'ni yozuvda to'g'ri belgilardan foydalanish, ma'noni aniq ifodalash va yozuvni o'qish oson qilish uchun juda muhimdir. Quyida ingliz tilidagi asosiy punktuatsiya belgilarining turlari va ularning ishlatilishi haqida ma'lumot keltirilgan:

1. Nuqta (.)

- Taklifni yoki gapni tugatadi.

- Masalan: "She loves to read."

2. Virgula (,)

- Yozuvda qismlarni ajratish yoki gaplarni bo'sh joy bilan ajratish uchun ishlatiladi.

- Masalan: "I bought apples, bananas, and oranges."

3. Savol belgisi (?)

- Savol soʻzlari va savol qiluvchi gaplar oxirida ishlatiladi.
- Masalan: "Are you coming to the party?"

4. Hayajon belgisi (!)

- Hayajon, hayrat yoki kuchli hissiyotlarni ifoda etish uchun moʻljallangan.
- Masalan: "Watch out!"

5. Tirish (:)

- Izoh yoki misollar keltirishdan oldin ishlatiladi.
- Masalan: "You need the following items: a pen, paper, and a ruler."

6. Qavslar (())

- Qoʻshimcha maʼlumot yoki izoh kiritish uchun foydalaniladi.
- Masalan: "My brother (who lives in New York) is visiting us."

7. Kichik nuqta (;)

- Ikki bogʻliq gapni birlashtirishda, yoki roʻyxatdagi qismlarni ajratish uchun ishlatiladi.
- Masalan: "I like tea; she prefers coffee."

8. Apostrof (')

- Egallab olish yoki soʻzlarni qisqartirish uchun ishlatiladi.
- Masalan: "It's a beautiful day." (It is)

9. Iqtibos belgilari (" ")

- Toʻgʻridan-toʻgʻri nutqni yoki boshqa mualliflardan olingan matnni ajratish uchun ishlatiladi.
- Masalan: "He said, 'I will be there soon.'"

10. Tashqi nuqtalar (...)

- Gapni toʻliq tugatmaslik yoki oʻylashni ifodalash uchun ishlatiladi.
- Masalan: "I was thinking about..."

Quyidagi usullar orqali **Oʻzbek tilida** keltirilgan asosiy punktuatsiya belgilarining turini va ishlatishini koʻrib chiqamiz:

1. Nuqta (.)

- Jumlaning yoki gapning ohiridagi belgi boʻladi
- Masalan: "Uning ismi Ahmadali."

2. Vergul (,)

- Jumlaning boʻlimlarini ajratish yoki gaplarni boʻsh joy bilan ajratish uchun ishlatiladi.
- Masalan: "Mening sevimli rangim oq."

3. Savol belgisi (?)

- Savol gaplari va savollik ifodalash uchun ishlatiladi.
- Masalan: "Siz baxtlimisiz?"

4. Hayajon belgisi (!)

- Hayajon, ijroiya, qattiq xavotirlar va kuchli hissiyotlarni ifodalash uchun mo'ljallangan.

- Masalan: "E'tiboringizni qaratishingiz kerak!"

5. Noktalik (:)

- Ta'riflash, izohlar va ro'yxatlar keltiriladigan joylarda ishlatiladi.

- Masalan: "Quyidagi kiyimlar kerak: kurtka, shimlar va poyabzal."

6. Qavs (())

- Qo'shimcha ma'lumot yoki izoh kiritish uchun foydalaniladi.

- Masalan: "Mening do'stim (Toshkentdan kelgan) biznikiga tashrif buyurgan."

7. Kichik nuqta (;)

- Ikki yoki undan ko'p bog'liq gaplarni ajratish yoki ro'yxatlarni ajratish uchun ishlatiladi.

- Masalan: "Men choyni yaxshi ko'raman; lekin qahvali yaxshi emas."

8. Apostrof (')

- So'z qisqartmasi uchun yoki biror so'z egallaganligi uchun ishlatiladi.

9. Qo'shtirnoq (" ")

- To'g'ri nutqni yoki muallifning yozgan matnni ajratish uchun ishlatiladi.

- Misol: "Uning so'zi bilan, "Men o'zim bilan gaplashaman" dedi."

10. Tashqi nuqtalar (...)

- So'z kelganda yoki o'ylash mumkin bo'lgan joylarda ishlatiladi.

- Masalan: "Men o'ylayman..."

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, o'zbek adabiy tili hamda ingliz tiling adabiy me'yorlari milliy birlik va hamjihatlikni mustahkamlashga yordam beradi. Chunki bu me'yorlarga amal qilish tilning tushunarligini oshiradi, bu esa xalq orasidagi muloqotni osonlashtiradi, bir-birlarini yaxshi tushunish va bir-birlariga yordam berish imkoniyatini yaratadi, o'zbek adabiyoti, san'ati, tarixi va madaniyati bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlarni saqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Semenyuk N.N. Umumiy tilshunoslik. Tilning mavjudlik shakllari, vazifalari, tarixi.
2. Shcherba L.V. Til tizimi va nutq faoliyati.
3. Panov M.V. Til normasi. Normalizatsiya jarayonlarining tipologiyasi.